— Втікати?.. А тож як?.. Видиш ці дерева? — Він рукою показав на садок. — Вони, сказати, не з землі, а з моїх пальців повиростали. Як зимою буря зачне вихитувати ними, то мені так, як коли б гостець мої власні руки крутив. А збіжжя. Колись тут вівсик вівсика кликав, а нині жито, що вуж не перелізе. А сіножать, а худоба, а пчола!.. Я на цій землі свої сили лишив, я тут своє серце з'їв, а тепер кажеш: тікай!

Полинялі очі з-під навислих бровів устромив у свого зятя так, що цей голову над скриню понурив.

В хаті бриніли мухи і при грудях молодиці хлипала дитина.

— Війна. Нібито перший раз цісарі воюють. А хіба ж я їм своєї шкіри під Кенігрець не носив? Чого вони ще хочуть? Мені спокійна старість належиться і тиха могила, отам, о, де мої батьки лежать, щоби наші кості на страшний суд не потрібували з усіх сторін світу докупи збігатися... Правда?

— Та воно нібито правда, але світ тепер не на правді стоїть, а на кривді. Вішають наших за зраду, а як ворог прийде, то буде вішати за вірність. Хочуть нас вороги наші, як той ліс, вирубати і викорчувати, щоби тут своє насіння насіяти. От що! Тому — втікаємо! Потерпимо, поблукаємо по світі, а колись таки вернемо на цей грунт, і буде він наш, а ми його. Ви, татуню, оцих маєтків і так не заберете до гробу.

— Фільософ! Вже то з вас, молодих, як котрий словом рушить, то так, як здохле теля хвостом. Не заберу? А щоб знав, що таки заберу. Наберу повні очі поля, села, цілої різної землі, останні мої гадки будуть про них, — не заберу?! А кого ж тут лишу, як не вас, а ви хто, як не я?., фільософ! Зять встав.

— Татуню, не пора тепер на розмову. Будемо по дорозі говорити. Дивіть, як люди в гори втікають. Я, кажуть, не дурний, послухайте мене

хоч раз, — тікаймо! Прийдуть мадяри, повісять, о це вже хоч би й корчмар постарається, прийдуть москалі, скажуть: мазепинці і теж нас по голові не погладять; як же ми тоді лишимо Марію і Петруся?

Оба зирнули на молодицю, що з дитиною на руках сиділа біля печі, як Богородиця в старім іконостасі.

— Яке їм життя, коли нас не стане? Вона ще молода, ще нічого собі, а тут тільки диви, як нахлине вояків, ніби тих кабанів... Тьфу! — і він махнув рукою.

Старий ще раз глянув на доньку і внука і відвернувся до вікна. Від його широких плечей потемніло в хаті.

Чути було, як скрипіли ворота, іржали коні, торохтіли вози.

Село заворушилося, як муравлисько.

На майдані перед урядом громадянським викрикувала "навіжена Ксенька": "Не мають що робити та й воюють! Звоювала б їх сила Божа!.. А ви — тікайте! О, тікайте, як зайці перед хортами... Господарі, ґазди превелебні! Ксенька хвоста не задре разом з вами. Бо й пощо мені втікати? Голий розбою не боїться. На мене вже й чорт не злако-миться, не то москаль. Хіба б му сліпаки наверх повилазили..."

Ніхто її не слухав.

У стайнях худоба жалісно ревіла, ніби просила, щоб її без догляду не лишати.

Чепіль повернувся від вікна на хату.

— Збирайтеся! —А Ви?

— Нім зладжу віз, щоб були готові!

На порозі спотикнувся, мало головою об одвірок не луснув:

— Ігі!

Як коней вбирав у півшорки, то приговорював до них: "А справуйтеся добре. Де треба, спішіть, де треба, спокійно стійте і не полоштеся, бо тепер такі часи, що на всяку всячину треба дивитися. Доньку, внука і зятя привезіть назад. Пам'ятайте! А мене ви вже в остатну дорогу, мабуть, не повезете... Ого?.. Бог святий знає, як воно буде, та не буде так, як годиться... Ну, ну, не шарпай мене за рукав, бо розірвеш". І поплескав коня по гнучкій лискучій шиї.

Семен з Марією відсунули у ванькирі стару ковану скриню. Відважили дві дошки в долівці і відкрили мощену яму. Туди поскидали звої полотна, одіж, кожухи, всі статки, яких годі було з собою забирати. Наверх ішли книжки.

— Маріє, а вони ж не потухнуть? Шкода таких гарних книжок. Ми їх з тестем зі Львова з кождих зборів привозили. Скучно буде без них.

— Чи без одного буде нам скучно, Семене! Та чей же Бог дасть, що за який місяць вернемося назад. Кажуть, тепер війна не може довго трівати. Куль не стане.

— Коби-то, та мені якось інакше здається.

Дошки назад моцно прибили, і скриню на своє місце присунули. Ванькир замкнули на ключ. З привички, бо знали, що перед такими розбишаками, які тепер ішли, замків нема.

Ще не скінчили збиратися, як заїхав віз.

— Ну, виходіть там! — гукнув Чепіль.

Але вийти не так-то легко було, як сказати.

— Може б, ще тую тарілку забрати? Диви, яка гарна, поливана! Ти мені її аж з Кутів привіз.

— Та бери!

— А як же ми без образів будемо? Візьму Матір Божу Зарваницьку. Може, вона від нас яке лихо відверне.

— Забирай!

— А харчів чи не мало нам буде? Там, може, навіть і кукурудзи не садять.

Набрали більше харчів.

А потім попросили батька, щоби ще в хату зайшов.

Послухав. Випили по чарці, закусили хлібом і сіллю і посідали на лаві, як на відлеті птиці.

Нараз встали, поклонилися стінам на всі сторони світа і вийшли.

О, які ж тяжкі ті чоботи хлопські!.. Як з заліза...

Батько з донькою сіли посередині воза, де менше трясе. Семен взяв віжки до рук. Перехрестив коні батогом, і рушили з місця. Підручний спотикнувся, та він його не вдарив, як звичайно. Німина, мабуть, теж щось розуміє, може, щось прочуває.

Дитина плакала, ніби казала: "Куди ви мене везете? Я там не хочу!"

Марія зацитькувала її, а сама з жалю аж умлівала.

Батько сидів похмурий, як осіння ніч.

Не говорили до себе, ніби щось злого зробили.

Що діялося в селі, того й на воловій шкірі не списав би.

їхали скоро, щоб не бачити.

Та здавалося їм, що дорога стогне, що коліс щось хапається і не пускає.

За селом, на скруті, мусили спинитися. Натовпилося багато возів, ніяк було переїхати.

— Або їдьте, або возьміть набік! — гукнув Чепіль.

— Ая, їдь! А подавіть, яка там кумедія! — відповіли йому. Поставали на віз і дивилися.

Посеред дороги стояв Олексій, Божий чоловік, і проповідував: "Куди їдете, люде! їх ідуть визволяти, а вони втікають чортові в зуби. Кажу вам: завертайте! Нікому волос з голови не спаде. Спаситель наш гряде, уготовім йому дорогу, щоб не назвав нас рабами негідними... Завертай, кажу, а то голову розторощу!"

І підняв якусь ломаку і вимахував нею від рова до рова та полошив коні.

— Та чого ви стоїте, — каже Чепіль, — та слухаєте дурного. Возьміть його набік та й їдьте!

Потащнли Олексія геть на окіп, і вози рушили в дорогу. Але ще вони і гонів не в'їхали, як він уже знов стояв там, де перше, і чекав на нових утікачів, щоби їм ту саму проповідь говорити.

— Щоби хоч лихий якого жандарма не надніс, — каже Семен, — а то повисне невинний чоловік.

— Може, й невинний, та дурний, коли дав собі голову білим царем закрутити та ще других з толку зводить!

— Кождому вільно свою гадку мати, конституція.

— Де твоя конституція, сину?

Як виїхали на першу гору, Чепіль не витримав, озирнувся. Побачив село в долині, ціле в садах і городах. Сади аж угиналися від овочів. Соняшники серед городовини, як лелітки на вишивці, вилискувалися до сонця. Копи стояли густо, а стерня була, як щітка. Пахло зерном і землею.

І побачив Чепіль свою власну хату, найкращу в цілім селі. 1 побачив грушку, під котрою з покійною жінкою в суботу, по роботі, на відпочинок сідав. І побачив криницю, котру сам викопав і з котрої вода смакувала йому краще найсмачнішого меду. Над криницею журавель витягав свою шию гень понад стріхи високо-високо, ніби хотів побачити, куди то його господар поїхав...

-Гов!

— А ви татуню, куди?

— Я щось забув. Коло Червоної корчми станете на попас. Може, я вас навпрошки догоню.

Знали, що батькове слово тверде. Сказав — так і буде. А до того гадали, чи не забув гроші. Ніхто не знав, де він їх ховає.

Пішов...

Коло Червоної корчми возів, як на ярмарку. Шинкар пиво й горівку розносить і бере більше, як звичайно. Золото окремо ховає, здачі не дає, — дрібних не стало.

— Що воно буде, як ви гадаєте, Семене? — питають Чепілевого зятя.

—— Якби я знав, то, може, дома сидів би. Якби був такий, що знає, як тая війна скінчиться, то йому більше нічого і не треба.

Якийсь незначний чоловічок вже, може, сотний раз нині толкує: "Москаль до нас на кутю прийде, а ми до нього на паску2. А на Зелені свята зійдуться цісарі на границі і зроблять мир. Як було перше, так і дальше буде, тільки хрещеного народу багато убуде. Ой, багато!.."

Жінки зітхають і втирають сльози. Розказують собі, як їх хата ніби руками тримала, як хрести кивали на них, щоб не їхали, як ревіла худібка і кільки котра полотна лишила, ще й недобіленого.

— Не слинь! — гукає котрийсь на свою. — Ще дощу накличеш, а нам ще лиш того бракує.

Ті, що попасли й погодували коней, їхали дальше, а нові надтягали.

Семен чекав на тестя.

Постелив жінці на возі, накрив її, а сам видивлює очі на шлях. Нема.

Ніч ясна, але зимнава. Перші листки облітають з дерев. Ліс ніби щось шепче.

Якась тривога обхопила Семена. Чи не сталося що з тестем? Він чоловік мудрий, але завзятий. Нікому не уступить. А нині, поли втинай і втікай! Нині треба, як той лис, хвостом крутити, — і поклонитися, і дурним прикинутися, і не один гріх на свою совість взяти. А Чепіля і війна не переробить.

"Не лишу його в такій лихій пригоді", — рішив Семен і збудив жінку.

— Вважай на віз і на одного коня. Другим поїцу в село. Пошукаю батька.

— Не барися і приходіть оба!

— Будь спокійна. Я чортові в зуби не полізу. Ворог ще десь далеко. Ні луни не видно, ні стрілів не чути. Бувай здорова!

Поїхав.

Перед селом погадав собі, що коня треба лишити в стебнику, бо пішки якось пересунешся, а кінський тупіт серед тихої ночі далеко й широко лунає.

Так і зробив.

Стебник стояв у ярі, над потоком. До нього навіть дороги не було, тільки стежка бігла між полями.

Казали люди, що на тій стежці чорний баран пасеться, хованець Чепіля, його багацгв пильнує. Ніхто туди не ходив по ночах, бо кому стежку цей баран перейде, тому добра не буде. Семен сміявся з того і не раз навідувався до стебника, чи все в порядку.

Взяв коня за вуздечку, веде.

Прийшов, хоче відчинити двері, не подаються.

Підважив плечем, ще раз і ще раз, — не йде.

— А який там чорт не дає мені і тут спокою? — почув низький жіночий голос.

Пізнав голос Ксеньки.

— Відчиніть! Це я. Відсунула підпору: —Т-с!

— А Ви тут що? Приложила палець до рота: —Т-с!

— Та кажіть-бо! —Т-с!

— Здуріла жінка. Кажіть, що в селі, чи не бачили старого?

— Бачила і більше не побачу!

— Не морочте мене, роказуйте! Впилася баба чи що...

— Авжеж що пила і зілля піддала. Та в мене зілля проти зілля було, а в них ні. От що! Попилися. Один і каже: "Ходи зі мною, молодице". А я йому: "Хоч ти мені і тридцять тисяч міліонів давай, так не піду" — "А то ніби чому?" — "А тому, що ти поганий, в тебе ніс напоперек, а очі

наповздовж? — "А тож як?" — "Подивися в калабаню, то й побачиш як..." А він тоді до мене: "Відьма!" А я до нього: "Відьмак! Ось тобі як!.."

Взяв Семен Ксеньку за плечі, аж кості захрупотіли.

— Не дурій, а кажи, що сталося з моїм тестем! Вилупила на нього очі, ніби її хто з твердого сну збудив.

— Скажу, синоньку, скажу, але перше треба двері підперти. А якби хто двері виважив, то під дев'ятим вуликом потайник є, аж до каміноломів веде. Ти не знав, а Ксенька знає, Ксенька все знає, бо Ксенька чарівниця.

Підперла двері і потягнула його до повітки, де була постіль і невеличка піч. Шепотом стала говорити.

— Як ви поїхали, гадаю собі: треба йти до Чепелів, і так свого кута не маю. Допильную їм хати, обійду худібку, подякують, як вернуть. Розпалила я в печі, зварила якусь вечерю, припрятала, така я широка господиня, що ну! Аж і Чепіль прийшов.

— А ти ж тут як?

— Так, як бачите. Розповіла я йому, а він і каже:

— Ну то й гаразд. Оставайся!

Повечеряв і пішов до світлиці. Мені казав сидіти в челядній.

Куняю я на лаві, а все мені здається, що щось воно буде, що ворог прийде. Розумієте. Аж чую, ніби старий до когось балака. Наслухую. Ніби молиться. "Дав ти мені, Господи, чесно вік звікувати, дай і без сорому вмерти..." Нараз:

— Ксенько! Ти спиш?

— Ні, — кажу, і йду до нього.

Сидить на лаві, рушниця коло нього, знаєте, тая, що нею диків на своїй бульбі стріляв. Дивиться так якось грізно, незвичайно.

Стала я біля дверей.

— Слухай! — каже.

— Слухаю.

— Якби зі мною щось сталося, то підеш до стебника. Там під третім вуликом, від дверей наліво, вириєш ямку, так, може, на півліктя. Візьмеш, що там буде, сховаєш за пазуху і побіжиш до Червоної корчми. Застанеш їх, віддаш, а не застанеш, то питай людей, куди поїхали, і Доганяй. Десята часть тобі, за труд і вірність, а решта їм. Та ще скажеш, що благословеніє моє їм на допомогу посилаю. Зрозуміла?

— Ще б то ні!

— А тепер можеш йти спати. Тебе тут не треба. Пішла я. Але не сплю. "От чоловік, — гадаю собі. —

Яка я нікчемна, ніби ворожка, ніби пиячка, що я таке? А він мені свої маєтки довірив. Добив він мене тим. Сліди б я його цілувала, на край світа пішла б, куди б не казав* Плачу..."

Аж нараз: "Ту, ту, ту!" — вони!

Позлазили з коней, добуваються.

— Відчини, а то виважимо двері! Тихо.

— Відчиняй, сякий-такий сину! Тихо.

— Не хочеш по добру, так на тобі! — і посипалися кулі в двері.

Кинулася я до світлиці, і одна мені попри саме вухо, як той чміль прожужжала. Входжу, а старий з рушницею вже коло вікна. Відчинив кватирку.

— Я тую хату збудував, і поки я живий, ворог до неї не ввійде!

Примірився і — грим! і — грим! і — грим! А стрілець був добрий. Таких тепер нема. Ні одна куля не хибила.

Остатну для себе лишив. І тая не завела...

Що дальше — не потрібую казати.

То був хлоп, то був господар, то був лицар!..